

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təsəvvüf konsepsiyası

Xuraman Hümmətova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: hummatovax@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/ngalmanac.2026.5.35>

Annotasiya. Nizami yaradıcılığı özünəqədərki ədəbi-fəlsəfi düşüncə tarixi ilə özündənsonrakı ədəbi-fəlsəfi düşüncə tarixi arasında bir körpüdür. Azərbaycan, İran və ümumən Şərq ədəbiyyat tarixi bu körpüdən keçmədən inkişaf edə bilməzdi. Nizami yaradıcılığı özünəqədərki ədəbi-humanitar, təsəvvüfi-fəlsəfi düşüncəni özündə cəmləyir, onun məzmun və formasını tamamilə dəyişərək, ona yeni mahiyyət və şəkil verir: mütəfəkkir sənətkar ədəbi epoxalar arasında duraraq özünəqədərki ədəbi ənənəni qəbul edib öz bədii düşüncəsindən keçirərək, ona tamamilə yeni istiqamət verir. “Nizami şeirində təsəvvüf” mövzusu iki əsas konsept-tezislə əlaqədardır: 1. Birincisi, Nizami şeirinin özünəqədərki poetik ənənənin fəvqündə durması; 2. Nizaminin bir mütəfəkkir filosof kimi öz çağının ədəbi fəlsəfəsinin fəvqündə durması. Nizamiyə qədər təsəvvüfi ideyanın ədəbiyyata nüfuzu, özgə deyimlə, təsəvvüfün ədəbi məzmun və formada ifadə ənənəsi artıq yaranmışdı. Bu halda Nizaminin ədəbi düşüncəyə yeni ideya, orijinal poetik simvollar kimi daxil olan, ədəbiyyatı ruhani cəhətdən təzələyən təsəvvüfə biganə qalması mümkün deyildi.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, təsəvvüf, irfan, təriqət, klassik

The concept of Sufizm in the creativity of Nizami Ganjavi

Khuraman Hummatova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: hummatovax@mail.ru

Abstract. Nizami's creativity is a bridge between the history of literary and philosophical thought before him and the history of literary and philosophical thought after him. The literary history of Azerbaijan, Iran and the East as a whole could not develop without crossing this bridge. Nizami's work concentrates the literary-humanitarian, Sufi-philosophical thought of his time, completely changing its content and form, giving it a new essence and image: a thinking artist standing between literary eras, accepting the literary tradition of his time and passing it through his artistic thought gives it a completely new

direction. The theme "Sufism in Nizami's poetry" is associated with two main concepts: 1. Firstly, that Nizami's poetry stands above the previous poetic tradition; 2. As a thinking philosopher, Nizami stands above the literary philosophy of his time. Before Nizami, the influence of Sufism in literature had already been established, in other words, the tradition of expressing Sufism in literary content and form. In this case, Nizami could not remain indifferent to Sufism, which entered literary thought as a new idea, unique poetic symbols, spiritually renewed literature.

Keywords: Azerbaijani literature, Nizami Ganjavi, Sufism, mysticism, sect, classics

Giriş/ Introduction

XII əsrəqədərki ədəbi düşüncə tarixi və təsəvvüf probleminin ən mühüm hadisəsi, zirvə məqamı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığıdır. Ümumiyyətlə, klassik Azərbaycan şeirində təsəvvüf probleminin öyrənilməsi özündə müxtəlif məqamları, dünyagörüş və təriqətləri birləşdirir. Bu baxımdan, təsəvvüf probleminin Azərbaycan ədəbiyyatında öyrənilməsində Nizami yaradıcılığının mühüm rolu var.

XII əsr Nizaminin yalnız cismən bu dünyaya gəldiyi, bir insan olaraq yaşadığı yüzillikdir. Nizaminin ədəbi kimliyi isə özündən neçə-neçə əsrlər sonra günümüzə qədər yaşadığı kimi, öz cismani doğuluşundan neçə-neçə əsr qabağa da gedib çıxır.

Nizami filosof bir sənətkardır. İstər ayrılıqda götürülmüş qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyat tarixini, istər eyni dövrün farsdilli poeziya tarixini (İran ədəbiyyatı tarixini), istərsə də Şərq ədəbi düşüncə tarixini Nizamidən kənarda araşdırmaq qeyri-mümkündür.

Əsas hissə / Main part

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özünəqədərki ədəbi-fəlsəfi düşüncə tarixi ilə özündənsonrakı ədəbi-fəlsəfi düşüncə tarixi arasında bir körpüdür. Azərbaycan, İran və ümumən Şərq ədəbiyyat tarixi bu körpüdən keçmədən inkişaf edə bilməzdi. Nizami yaradıcılığında təsəvvüf konsepsiyasını formalaşdıran amillərə şair özünəqədərki ədəbi-humanitar, təsəvvüfi-fəlsəfi düşüncə tərzini mənimsəmiş, onların məzmun və formasını tamamilə dəyişərək, onlara yeni mahiyyət və şəkil vermişdir. Yəni Nizami yaradıcılığı ədəbi epoxalar arasında duraraq özünəqədərki ədəbi ənənəni qəbul edib öz bədii düşüncəsindən keçirərək, ona tamamilə yeni istiqamət verib. Nizami yaradıcılığı özünəqədərki və özündənsonrakı epoxalar arasında bir körpü rolunu oynaması baxımından Türk (Azərbaycan) ədəbi düşüncə tarixində yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud"

abidəsi ilə müqayisə oluna bilər. Prof. Y.Qarayev yazır: “Min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətrində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu “ana kitabın” bətnində və ruhunda qorunub saxlanır. Müstəqillikdə minillik və əbədilik üçün əsaslar, xalqlarla kultürlər, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi olur” [1, s.4-10].

“Onu da demək vacibdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı uzun əsrlər boyu bir çox Şərq xalqlarının ədəbiyyatını özündə birləşdirən ümummüsəlman mədəniyyətinin vacib tərkib hissəsi olmuşdur və demək, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı da əgər bir tərəfdən doğma Azərbaycanın yazılı və şifahi irsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən islamı qəbul etmiş başqa xalqların ədəbiyyatı ilə də əlaqəli inkişaf edirdi” [2, s.243].

Nizami şeirində təsəvvüf mövzusu konseptual hadisədir. O, iki əsas konsepsiya ilə əlaqədardır:

birincisi, Nizami şeirinin özünəqədərki poetik ənənənin fəvqündə durması;

ikincisi, Nizaminin bir mütəfəkkir filosof kimi öz çağının ədəbi fəlsəfəsinin fəvqündə durması.

Nizami Gəncəvinin ədəbiyyat tarixində oynadığı yüksək rol, özünəqədərki poetik ənənəyə gətirdiyi mühüm və müstəsna yeniliklər, öz yaradıcılığı ilə bədii ənənəyə yön verməsi, onu neçə əsrlər boyunca öz təsir dairəsində saxlayaraq istiqamətləndirməsi bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş faktır. Bu cəhətdən artıq Nizamiyə qədər təsəvvüfi ideyanın ədəbiyyata nüfuzu, başqa sözlə, təsəvvüfün ədəbi (ədəbiyyata – X.H) məzmun və formada ifadə ənənəsi yaranmışdı. Biz təsəvvüfi simvolikanı Nizaminin böyük müasiri Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığında açıq-aşkar şəkildə müşahidə edə bilərik. Bu halda Nizaminin ədəbi düşüncəyə yeni ideya, orijinal poetik simvollar kimi daxil olan, ədəbiyyatı ruhani cəhətdən təzələyən təsəvvüfə biganə qalması mümkün deyildi.

İkinci tərəfdən, Nizami mütəfəkkir şair idi. Onun “İsgəndərnamə”si bir ədəbi abidə olmaqla yanaşı, həm də bir fəlsəfi əsərdir. Poemanın ikinci hissəsi – “İqbalnamə” bilavasitə fəlsəfənin problemlərinə həsr olunmuşdu. Nizami burada peşəkar filosof kimi, xüsusilə yunan fəlsəfəsinə ondakı bütün təlim və cərəyanlara nəzər salaraq bədii-fəlsəfi münasibət bəsləmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, “İsgəndərnamə” (“İqbalnamə”) Azərbaycan fəlsəfə tarixçiləri tərəfindən həm milli fəlsəfə tarixinin bir mərhələsi, həm də onun bir qaynağı kimi tədqiq olunur. Buna görə də, Nizaminin mütəfəkkir şair kimi öz dövründə

məşhur olan təsəvvüf fəlsəfələrinə biganə qalması mümkün deyildi. Bununla bağlı Z.Allahverdiyeva yazır: “İsgəndərə mağarada yaşayan bir zahiddən kömək istəməyi məsləhət bilirlər. Zahid öz ahından bir mancanaq düzəldir, öz ahı ilə dağı parça-parça edib qalaya yol açır. Burada şair həm işğala qarşı dayanan mübariz xalqın iradəsini göstərir, həm də sirli mistikadan istifadə etməklə, ruhi kamilləşmə və saflaşma yolu ilə insanın magik gücə yiyələnmə qüdrətini – Allah gücü ilə birləşmə, ilahi vəhdət fəlsəfəsini tərənnüm edir” [3, s.354-370]. Biz Nizami yaradıcılığındakı bir çox əhvalatların Qurani-Kərimlə bağlı olduğunu görürük. Bununla bağlı V.Hacıyeva yazır: “Nizami əsərin başlanğıcında müxtəlif dinlərdə və mədəniyyətlərdə mövcud olan ədəbiyyatdan geniş surətdə bəhrələndiyini vurğulamışdır və o cümlədən İsgəndər Zülqərneynin “Quran”ın “Mağara” surəsində peyğəmbərlər silsiləsinə aid edilməsi faktı da Nizaminin nəzərindən qaçmamış və bu mühüm məqam əsərin ikinci hissəsinin məzmununu təşkil etmişdir [4, s.748-759].

“Xəmsə”yə ümumi nəzər saldıqda maraqlı bir mənzərə ilə üzləşirik. Nizami “Xəmsə”ni təsəvvüf şairi kimi başlayır, filosof kimi tamamlayır. Bu cəhətdən “Xəmsə”nin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi” təsəvvüfi-ifrani görüşlərlə zəngindir. Lakin Nizami sonrakı əsərlərində tədriclə təsəvvüf görüşlərindən uzaqlaşaraq, fəlsəfəyə, xüsusilə yunan fəlsəfəsinə meyillənir. A.Şükürov yazır: “Nizamidə sufi elementləri olsa da, o, Sənai, Əttar, Rumi, İraqi sayağı sufi sənətkar olmamışdır. Sufizm orta əsr Yaxın Şərq intibahının ayrılmaz, rəddedilməz xüsusiyyətlərindəndir, insanın şəxsiyyətini ucaldan, müdafiə edən fikir cərəyanıdır. Ağıl və hissin ehkamçılığa, hakim ideologiyaya üsyanıdır. Məhz buna görə hakim təbəqələr sufizmlə bağlı olan bir sıra böyük şəxsiyyətləri tikə-tikə etmiş, bəzilərini diri-diri soydurmuşlar. Mənsur Həllac, Eynəliqüzzat, Sührəvərdi, Nəsimi kimi mütəfəkkirlər buna misal ola bilər. Belə olan surətdə dövrünün böyük mütəfəkkir şairi Nizami sufizmə biganə qala bilməzdi. O da ehkamçılığa, sxolastikaya qarşı çıxmaq, azadfikirliyi təbliğ etmək üçün sufizmdən və onun terminlərindən istifadə etmişdir” [5, s.6-17].

Orta əsrlərdən gələn ədəbiyyatşünaslıq ənənəsi onu təsəvvüfi-dini ənənə ilə sıx bağlı mütəfəkkir kimi təqdim edir. Tədqiqatçılara görə, Nizaminin əsərləri və həyatı, sufiliyi haqqında şübhəyə yer verməyəcək dərəcədə açıq-aşkardır. Əbdürrəhman Cami “Nəfəhat” əsərində onun haqqında yazır: “Zahiri elmlərdə və rəsmi istilahlarda nəsibi vardı. Amma hamısından imtina etmiş və üzünü Cənabi Haqqa çevirmişdi. Bu məsnəvilər şəkli baxımından bir əfsanə kimi görünürsə də, əslində, həqiqətlərin kəşfinə və mərifətlərin bəyanına vəsilədir” [6, s.60].

Caminin “Xəmsə”yə münasibəti orta əsrlər poetikasının görüşlərini əks etdirməsi səbəbindən təhlilə layiqdir. Əslində, bir sənətkarın yaradıcılığında bədiiliklə təsəvvüfün sərhədlərini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun söylədiyi fikirdə üç əsas məqam var:

birincisi, məsnəvilərin şəkil baxımından bir əfsanə təsiri bağışlaması;
ikincisi, məsnəvilərin həqiqətlərin kəşfinə vəsilə olması;
üçüncüsü, məsnəvilərin mərifətlərin bəyanına vəsilə olması.

Əvvəla, Ə.Cami “məsnəvilərin şəkli” dedikdə fəlsəfi və bədii olmaqla iki cəhətdən poemaların zahiri-formal tərəflərini nəzərdə tuturdu. O, Nizami əsərlərinin əfsanəyə bənzəməsini fəlsəfi baxımdan – zahiri, poetika baxımından isə – formal hesab edir. Burada əsas olan Caminin məsnəviləri zahiri-formal cəhətdən əfsanələrə bənzətməsidir. O, “əfsanə” dedikdə təkcə şifahi xalq ədəbiyyatından məlum olan epik növün əfsanə janrını nəzərdə tutmurdu. Caminin yanaşmasında “əfsanə” folklordakı əfsanələri də öz içinə almaqla, ümumən, bədii yaradıcılığı, bədii uydurma qabiliyyətini, bədii təxəyyülü, sənətkarın bədii gerçəkliyi yaratmaq istedadını nəzərdə tutur. Özgə sözlə, Cami Nizami yaradıcılığına gerçəklik və bədiilik kontekstində yanaşaraq belə hesab etmişdir ki, bədiilik sənətkarın yaradıcılığında batində qalanı (daxili olanı – məzmunu) qapayan zahiri-formal örtük kimidir. Yəni Nizami zahirən bədii əsər, Caminin təbiri ilə – əfsanə yaratsa da, bunlar əsl mahiyyətinə görə bədii əsər yox, gerçəkliyin özüdür. Doğrudan da, bu əsərlərin bir əfsanəyə dönüb dünyaya yayılması, Nizaminin özünü də əfsanə kimi yaşatmağa vəsilə oldu.

İkincisi, Caminin “gerçəklik-bədiilik” modelində gerçəklik “həqiqət” anlayışının təzahürüdür. Ə.Caminin yanaşmasında, eləcə də bütün dini-təsəvvüfi düşüncədə Həqiqət – Allahdır. Yəni yalnız Allah həqiqi varlıqdır, bütün qalan varlıqlar – gerçək olanlar Allahın həqiqətinin yer üzündəki təzahürüdür. Bu cəhətdən Caminin yanaşmasında “Bu məsnəvilər həqiqətlərin kəşfinə vəsilədir” tezi “Xəmsə”nin ideya-məzmun baxımından dini-ilahi həqiqətlərin ifadəsi olduğuna işarədir.

“Mərifət” sözü “irfan” və “arif” sözü ilə eyniköklü olub, onlarla təkcə dil xətti boyunca birləşmir. “Mərifət-irfan-arif” təsəvvüfdə insanın “şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət” sxemi üzrə cismani-mənəvi cəhətdən kamilləşməsinin konseptual anlayışlarını əks etdirir. “Mərifət” – həm də elm, bilik, oxumaq anlayışları ilə bağlıdır. Sufi mərifət pilləsində “maariflənmə”, yəni elm, bilik kəsb etmək yolu ilə “irfan”a çatıb, “arif” məqamına qalxır”. Bu üzədən Caminin söylədiyi kimi, Nizami məsnəvilərinin mərifətlərin bəyanına vasitə olması son dərəcə böyük bir fikir olub, “Xəmsə”nin birbaşa insanın mənəvi-əxlaqi təkamülünün, idraki-irfani kamilləşməsinin qaynağı olduğuna işarədir [7, s.29].

Göründüyü kimi, Nizaminin yaradıcılığında sufi motivləri sadəcə bir təsir olmayıb, sənətkarın gəncliyində öz dövrünün fəlsəfi cərəyanları ilə yaxından maraqlanmasının, əxilik kimi təşkilatlara maraq göstərməsinin, onlarda təfərrüatları indi bizə bəlli olmayan şəkildə iştirak etməsinin təzahürüdür. “Xəmsə”də müşahidə olunan həqiqət bundan ibarətdir ki, şairin yaradıcılığında fəlsəfi dünyagörüşü kamilləşmə baxımından artan xətlə inkişaf edir. “Belə ki, şairin ilk əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” bədii və fəlsəfi məzmunun qovuşmasından

yarannmışdır. Burada Nizamini düşündürən fəlsəfi-idraki, mənəvi-əxlaqi, sosial-mədəni, ekoloji-elmi və s. problemlər həm fəlsəfi, həm də bədii ümumiləşdirmələr şəklində verilmişdir. Eləcə də şairin son əsəri olan “İsgəndərnamə”nin ikinci kitabı olan “İqbalnamə” birbaşa fəlsəfi problemlərə həsr olunmuşdur. Burada Nizami lirizmi, bədiiyliyi özünün fəlsəfililiyinin ən yüksək nöqtəsinə çatır” [8, s.39].

“Xəmsə”də təsəvvüf bu fəlsəfi kamilləşmənin, şairin fəlsəfi dünyagörüşünün inkişaf edən xətlə gedən dinamikasının tərkibindədir. Heç bir halda çılpaq durumda deyil. “Belə ki, Quran qissələrinin, qissə epizod və motivlərinin bədii əksi “Xəmsə”nin bütün poemalarında yer tapır. İnsan həyatı, onun mənəvi aləminin zənginliyi, habelə həyat və inamla bağlı çeşidli əhvalatları çevrəsinə alan bu qissələr Nizaminin yaradıcılığında iki şəkildə təqdim edilmişdir: ayrı-ayrı Quran əhvalat və epizodları yeri gəldikcə poemaların məzmununa uyğun surətdə vermək, həmin əhvalat və epizodlara işarələr verməklə bədii sənətin tələbləri daxilində yaradıcılıq məharətini göstərmək. Hər iki halda Nizami dühasının parlaqlığı açıq-aydın görünməkdədir [9, s.138].

Nizaminin sufizmə münasibəti onun din və fəlsəfəyə münasibətindən ayrılmazdır. Nizami şeirinin təsəvvüflə əlaqəsi eyni zamanda təsəvvüflə poeziyanın (ümumən – ədəbiyyatın) şairəqədərki mövcud ənənəsinə söykənirdi. R.Əkbərov yazır ki, doğrudan da, sufizmin, yəni təsəvvüfün ən əlamətdar cəhəti onun poeziya ilə əlaqəsidir. Şərq poeziyası bütün tarixi boyu təsəvvüfi simvollarla zəngin olmuşdur [10, s.47]. Başqa sözlə, “Nizaminin yaşadığı dövr dini, fəlsəfi, mədəni, elmi fikir cərəyanları, axtarışları baxımından çox zəngin olmuşdur. Nizami, heç şübhəsiz ki, dövrün fikir cərəyanlarının fəvqündə olmuş, özünün hərtərəfli təhsili, ensiklopedik bilikləri ilə bu idraki-fəlsəfi fikir axtarışlarında iştirak etmiş, mütəfəkkir düşüncələrini bədii-fəlsəfi sözə çevirmişdir” [10, s.47].

Nizami şeirində təsəvvüfi görüşlər onun ilk poeması “Sirlər xəzinəsi” ilə başlanır. Səciyyəvidir ki, bu əsərdə inikas olunmuş təsəvvüfi obraz və ideyalar özünün daha tünd görünən təsəvvüf boyalarına baxmayaraq, sırf sufizm fəlsəfəsi deyildir. Əsərdə sufizm fəlsəfəsi digər fəlsəfi görüşlərlə sintez halında olunduğunu görürük. Bu da deməyə əsas verir ki, Nizami özünəqədərki irfani və dini dünyagörüşlərin təlqin etdiyi ideyaları mükəmməl mənimsəyərək, əsərlərində bu təlimlərin müsbət keyfiyyətlərindən bəhrələnmişdir.

Göründüyü kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndə təsəvvüfi simvolların bəzən çox açıq şəkildə boy verməsinə baxmayaraq, ümumən əsərdəki fəlsəfi sistem çox mürəkkəb tərkibə və mahiyyətə malikdir. Əsəri bu cəhətdən tədqiq etmiş R.Əkbərov göstərir ki, “Sirlər xəzinəsi” mətnidir. Mətn düşüncəni gerçəkləşdirən obyekt deməkdir. “Sirlər xəzinəsi” bir mətn olaraq Nizami düşüncəsini reallaşdıran obyektidir. Yaxud başqa cür desək, poema Nizami dünyagörüşünü bədii sözlə kodlaşdıran mətnidir. Bu baxımdan, sufizmlə “Sirlər xəzinəsi”nin

arasında Nizaminin yaradıcı subyekti dayanır. İstər təsəvvüfi dünyagörüşü, istərsə də digər dünyagörüşlər poemaya Nizami düşüncəsindən keçməklə daxil olur. Demək, təsəvvüf mütəfəkkir Nizaminin düşüncəsində onun subyektiv düşüncə materialına çevrilir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ni araşdıran mütəxəssislər də poemanı sırf sufi-mistik əsər sayanlarla ona görə razı deyillər ki, onda olan sufizm klassik sufizm deyildir” [10, s.20].

M.Ə.Rəsulzadə “Sirlər xəzinəsi” əsərini Nizaminin bilavasitə dini-təsəvvüfi görüşlərini əks etdirən əsər hesab edərək onun sufi mahiyyəti haqqında belə bir qəti fikir demişdir: “Bu kitab “Beşlik”in ötəki dörd kitabı kimi şəkil baxımından bir bütünlük göstərməz, fəqət bu onun mənaca da bir bütünlükdən uzaq qaldığını ifadə etməz, əksinə, “Məxzənül-əsrar”ın yazılışındakı əsl məqsəd şairdən ziyadə həkim (filosof – X.H.) və şeyx (təsəvvüf şeyxi – X.H.) Nizaminin əxlaqçı fikirlərini içdən bir bağlılıqla oxuculara təlqin etməkdir. Bu nöqtədəndir ki, ona bir kitab deyə bilərik: din yayan müqəddəs bir kitab. “Məxzənül-əsrar” təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzm dili ilə suficə (sufiyanə – X.H.) fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir. O, ilahi hikmətlərin sirrinə ermiş və bunları bir “Xəzinə” halında “ərənlərə” əmanət etmişdir” [11, s.144-145].

Nizaminin digər əsərləri də varlıq aləminin mənə və mahiyyətini inikas edir. Bu baxımdan, “Yeddi gözəl” əsərində yaradılış aləminin əksini daha aydın şəkildə özündə əks etdirir. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-didaktik görüşlərini sənətkarın “Sirlər xəzinəsi” poeması əsasında araşdırmış R.Əkbərin yazdığı kimi, nəinki “Sirlər xəzinəsi”, eləcə də “Xəmsə” özü bir kainatdır: varlıq aləminin bədii-fəlsəfi, estetik-ədəbi güzgülüdür.

Bununla əlaqədar olaraq Seyfəddin Rzasoy yazır: “Farscadakı “peykər” sözünün lüğətlərdəki mənası geniş bir düzüm yaradır. Maraqlıdır ki, “peykər”in bu mənə düzümü orta çağ dünya modelinin kosmik qurumunun təsnifat qatlarını əhatə edir. Bu mənada, “Yeddi gözəl” əsərindəki “peykər” sözü iki əsas mənə sırası yaradır: 1) İnsan-Cəmiyyət-Etnos qatı ilə bağlı mənələr – fiqur, korpus, gövdə, bədən, qamət, cism, can, surət, heykəl, şəkil, təsvir, büt, portret, mənzərə, görkəm, zahir, forma, surət, gözəl, bayraq; 2) Məkan-Kosmos qatı ilə bağlı mənələr – ulduz, planet, səyyarə, göy cismi, rəqəm. Bu qədər mənəni öz strukturunda “düzən” peykər vahidinin bu çoxmənalılığı, əslində, təsadüfi deyildi. Gördük ki, bu adda dünyanın Kosmos və Etnos qatları bir-birinə laylanıb. Təkrar qeyd edək ki, dünya şüurda obrazlaşaraq qavranır və qavranmış Kosmos, Etnos, Zaman və s. qatların vahid qurumda sıralanması dünya modelini vermiş olur” [12, s.184].

“Yeddi gözəl”in mətnində gerçəkləşən kosmik dünya modelinin araşdırılması göstərir ki, Nizami insan probleminə Yaradan və Yaradılış həddlərindən baxmışdır. Şairə görə, insan Allah-Dünya-İnsan silsiləsinin bir həlqəsidir və insanı bu silsilədən kənarda götürmək olmaz. Dünya və insan

Teokosmun makrokosm və mikrokosm şəkillərində törəmə strukturudur. Aləm Allahın teoinformativ çevrilməsidir. Maddi olanlar İlahinin simvollarıdır. Dünyanın dərkə bu simvolların dərkidir. İnsan Allahı bu simvolların vasitəsilə tanıyır və dərk edir. S.Hacının yazdığı kimi: “Nizami Gəncəvi irsinin başlıca hədəfi uca Allahı insana tanıtmadır” [13, s.12].

Nizamiyə qədər təsəvvüfi ideyanın ədəbiyyata nüfuzu, özgə deyimlə, təsəvvüfün ədəbi məzmun və formada ifadə ənənəsi artıq yaranmışdı. Bu halda Nizaminin ədəbi düşüncəyə yeni ideya, orijinal poetik simvollar kimi daxil olan, ədəbiyyatı ruhani cəhətdən təzələyən təsəvvüfə biganə qalması mümkün deyildi. Şairin əsərləri və onlar üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Nizami yaradıcılığı özünəqədərki ənənələrdən bəhrələnərək əsərlərində yaşadığı XII əsr orta çağ dünya modelini gerçəkləşdirmişdir.

Nəticə/ Conclusion

Nizami yaradıcılığı özünəqədərki ədəbi-humanitar, təsəvvüfi-fəlsəfi düşüncəni özündə cəmləyir, onun məzmun və formasını tamamilə dəyişərək, ona yeni mahiyyət və şəkil verir: mütəfəkkir sənətkar ədəbi epoxalar arasında duraraq özünəqədərki ədəbi ənənəni qəbul edib öz bədii düşüncəsindən keçirərək, ona tamamilə yeni istiqamət vermişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Qarayev Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001.
2. Rüstəmov A. Nizami və onun poeziya sələfləri. Seçilmiş əsərləri. II cildə, ikinci cild. Bakı: Elm, 2014.
3. Allahverdiyeva Z. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poeması. Nizami Gəncəvi həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2021.
4. Hacıyeva V. Nizami Gəncəvi və İslam mədəniyyəti. Nizami Gəncəvi həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2021.
5. Şükürov A. Elmi redaktordan və yaxud bir daha Nizami Gəncəvinin fəlsəfəsi haqqında / Əkbərov R. Nizami Gəncəvinin tibbi-fəlsəfi və sosial-ekoloji görüşləri. Bakı: Mütərcim, 2004.
6. Seyid Yəhya Əş-Şirvani əl-Bakuvi. Səfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) / Nəşrə hazırlayan M.Rıhtım. Bakı: Elm, 2010, 407 s.
7. Hümətova X. Nizami Gəncəvi və ezoterizm. Bakı: Elm və təhsil, 2020, s.137.
8. Əkbərov R. Nizami Gəncəvinin tibbi-fəlsəfi və sosial-ekoloji görüşləri. Bakı: Mütərcim, 2004, 176 s.

9. Babayev X. Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və qissə motivləri. Bakı: Elm, 1999, s.159.
10. Əkbərov R. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-didaktik görüşləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 336 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təknur, 2011, 520 s.
12. Seyfəddin Rzasoy. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı, 2021, s.184
13. Наси С. Нəзрət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Нəзрət Мəһəммəd (s.a.s.). 1-ci kitab. Bakı, 2006.

**Факторы формирующие концепцию тасаввуф
творчестве Низами Гянджеви**

Хураман Гюмметова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: hummatovax@mail.ru

Аннотация. Творчество Низами является мостом между историей литературной и философской мысли предшествовавшей ему и историей литературной и философской мысли последующих эпох. Литературная история Азербайджана, Ирана и Востока в целом не могла развиваться без перехода через этот мост. Творчество Низами концентрирует литературно-гуманитарную, суфийско-философскую мысль своего времени, полностью меняя ее содержание и форму, придавая ей новую сущность и образ: мыслитель-художник, находясь на стыке литературных эпох, принимает предшествующую литературную традицию, пропускает ее через призму своего мышления и придает ей совершенно новое направление. Тема «Суфизм в поэзии Низами» связана с двумя основными понятиями: 1. Во-первых, поэзия Низами возвышается над предшествующей поэтической традицией; 2. Во-вторых, как мыслитель-философ Низами превосходит уровень литературно-философской мысли своего времени. До Низами уже сложилось влияние суфизма в литературе, иными словами, традиция выражения суфизма в литературном содержании и форме. В таких условиях Низами не мог оставаться равнодушным к суфизму, который вошел в литературную мысль как новая идея, своеобразные поэтические символы, духовно обновленная литература.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Низами Гянджеви, суфизм, мистика, секта, классика